

Karl Marx

Quaderno Spinoza

(1841)

A cura di Bruno Bongiovanni
con un saggio di Alexandre Matheron

Bollati Boringhieri

Prima edizione ottobre 1987

© 1987 Bollati Boringhieri Editore SpA, Torino, corso Vittorio Emanuele 86
Tutti i diritti riservati
Stampato in Italia dalla Tecno Grafica di Grugliasco (To)
CL 61-8963-6 ISBN 88-339-0410-5

© 1972 Giulio Einaudi Editore SpA, Torino per la traduzione dei testi di Spinoza

Progetto grafico di Pierluigi Cerri

Indice

Introduzione di Bruno Bongiovanni

9

1. Resurrezione di un cane morto, 9 2. Le origini della scuola umanistica, 20 3. Marx studente, 28 4. I «Berliner Hefte», Spinoza e il montaggio, 36 5. Spinoza e la Kritik, 45 6. Spinoza in Marx, 55

QUADERNO SPINOZA (1841)

Avvertenza

62

- Dei miracoli, 67 Che cosa sia la fede e..., 75 Della ragione e della teologia, 79 Della libertà di insegnamento, 83 Il diritto circa gli affari ecclesiastici, 91 Principi politici dalla struttura della repubblica degli ebrei, 93 Della repubblica ebraica, 95 I fondamenti dello Stato, 101 Dell'interpretazione della Scrittura, 109 Dell'origine del Pentateuco, ecc., 111 Su Esdra, i libri, la raccolta e le note marginali, 113 Degli altri libri, 117 Dell'autorità degli apostoli nelle lettere, 121 Della Sacra Scrittura e della vera parola di Dio, 123 La Scrittura non insegna se non cose semplicissime, 125 Della profezia, 127 Dei profeti, 135 Del dono della profezia fatto agli ebrei, 141 Della legge divina, 147 Dei riti e della fede nella tradizione storica, 153

Il «Trattato teologico-politico» visto dal giovane Marx *di Alexandre Matheron*

155

Cap. XIV *Quid sit fides, et...*

- [17] simulque fidem a Philosophia separare, quod totius operis praecipuum intentum fuit (§ 341).
- [18] Diximus [in superiori Capite]¹ intentum Scripturae esse tantum obedientiam docere...
- [19] Deinde quidnam unusquisque exequi debeat, ut Deo obsequatur...
- [20] Denique apud omnes in confesso est, Scripturam non solis peritis, sed omnibus cujuscunque aetatis, et generis hominibus scriptam, et vulgatam fuisse (§ 342).
- [21] quod nihil aliud sit (sc. fides)² quam de Deo talia sentire, quibus ignoratis tollitur erga Deum obedientia et hâc obedientiâ positâ, neccessario ponuntur (§ 343).
- [22] *Sequitur denique fidem non tam requirere vera, quam pia dogmata*, hoc est, talia, quae animum ad obedientiam movent. Tametsi inter ea plurima sint, quae *nec umbram veritatis* habent, dummodo tamen is, qui eadem amplectitur, *eadem falsa esse ignoret* (§ 344).
- [23] Nam, ut etiam monuimus, sicuti olim fides secundum captum, et opiniones Prophetarum, et vulgi illius temporis revelata, scriptaque fuit, sic etiam jam unusquisque tenetur eandem suis opinionibus accommodare, ut sic ipsam, absque ulla mentis repugnancia, sineque ulla haesitatione amplectatur (§ 347).
- [24] Caeterum quid Deus, sive illud verae vitae exemplar sit: an scilicet sit ignis, spiritus, lux, cogitatio etc., id nihil ad fidem (§ 347).

¹ Omesso da Marx.² Aggiunto da Marx.

[25] Superest jam, ut *tandem ostendam, inter fidem, sive Theologiam, et Philosophiam nullum esse commercium, nullamve affinitatem* quod jam nemo potest ignorare, qui harum duarum facultatum et scopum, et fundamentum novit, quae sane toto coelo discrepant; Philosophiae enim scopus nihil est, praeter veritatem. Fidei autem, [ut abunde ostendimus],³ nihil praeter obedientiam et pietatem. Deinde Philosophiae fundamenta notiones communes sunt, et ipsa ex sola natura peti debet. Fidei autem: historiae et lingua, et ex sola scriptura et revelatione petenda (§ 348).

³ Omesso da Marx.

Cap. xv *De ratione et theologia*

- [26] utram sequamur sententiam, vel rationem vel Scripturam corrumpere necesse est¹ (§ 349).
- [27] uterque, hic scilicet sine ratione, ille vero cum ratione insaniet (§ 350).
- [28] Quod si ratio, quamvis reclamet Scripturae, tamen plane submittenda est, *quaeso an id cum, vel sine ratione*, ut caeci, facere debemus? *Si hoc, stultè sane et sine iudicio agimus*; si illud? *ex solo igitur rationis imperio* Scripturam amplectimur, quam igitur, si eidem repugnaret, non amplecteremur. Et *quaeso quis mente aliquid amplecti potest reclamante ratione? quid enim aliud est mente aliquid negare, quam quod ratio reclamat?* (§ 351).
- [29] Pium esse putant, rationi et proprio iudicio nihil fidere, at impium de fide eorum dubitare, qui nobis Libros Sacros tradiderunt, *quod quidem mera stultitia est, non pietas* (§ 351).
- [30] Equidem fateor, qui putant Philosophiam et Theologiam sibi invicem contradicere... et huic aut illi valedicendum, eos non absque ratione studere Theologiae firma fundamenta jacere, eamque mathematicè demonstrare conari. *Quis enim nisi desperatus et insanus rationi temerè valedicere vellet, vel artes et scientias contemnere et rationis certitudinem negare? at interim eos absolutè excusare non possumus, quandoquidem rationem in auxilium vocare volunt ad eandem repellendam, et certa ratione eandem incertam reddere conantur* (§ 357).

¹ [La questione è *num Scriptura rationi, an contra ratio Scripturae debeat ancillari* (se sia la Scrittura che debba essere ancella della ragione, o invece la ragione della Scrittura).]

- [31] Imo dum student mathematicis demonstrationibus Theologiae veritatem et auctoritatem ostendere, et rationi et lumini naturali auctoritatem adimere, *nihil aliud faciunt quam ipsam Theologiam sub rationis imperium trahere*, et planè videntur supponere *Theologiae auctoritatem nullum habere splendorem, nisi lumine naturali rationis illustretur*. Et, si contra jactant se interno Spiritus Sancti testimonio omnino acquiescere, et nulla alia de *causa rationem in auxilium vocare*, quam *propter infideles, ad eosdem scilicet convincendos, nil tamen fidei eorum dictis habendum*, nam jam facile ostendere possumus, eos vel ex affectibus, vel vana gloria id dicere...
- [32] De veritate autem et certitudine rerum, quae solius sunt speculationis nullus *Spiritus* testimonium, dat, *praeter rationem*, quae sola [ut jam ostendimus]² veritatis regnum sibi vindicavit (§ 358).
- [33] et non nisi ex affectuum praejudicio loquuntur, vel prae magno timore, ne a Philosophis vincantur et publice risui exponantur, ad sacra confugiunt; *sed frustra, nam quam aram sibi parare potest, qui rationis majestatem laedit?* (§ 358).
- [34] *omnes absolute obedire possunt* et non nisi paucissimi sunt... qui virtutis habitum ex solo rationis ductu acquirunt (§ 359).

² Omesso da Marx.

Cap. xx *De libertate docendi*¹

- [35] Si aequae facile esset animis, ac linguis imperare, tuto unusquisque regnaret et nullum imperium violentum foret: Nam unusquisque ex imperantium ingenio viveret, et ex solo eorum decreto, quid verum, vel falsum, bonum, vel malum, aequum vel iniquum esset, judicaret. Sed hoc... fieri nequit, ut scilicet animus alterius juris absolute sit; quippe nemo jus suum naturale, sive facultatem suam libere ratiocinandi, et de rebus quibuscunque judicandi, in *alium transferre, neque ad id cogi potest* (§ 418).
- [36] Si itaque nemo libertate sua judicandi, et sentiendi, quae vult, cedere potest, *sed unusquisque maximo naturae jure dominus suarum cogitationum est*, sequitur, in republica nunquam, nisi admodum infaustis successibus tentari posse, ut homines, quamvis diversa, et contraria sentientes, *nihil tamen nisi ex praescripto summarum potestatum loquantur* (§ 420).
- [37] *finis ergo Reipublicae res est libertas est* (§ 421).

¹ [Il titolo del capitolo – l'ultimo del *Tractatus* – è, nel testo di Spinoza, *Ostenditur, in Libera Republica unicuique et sentire, quae velit, et quae sentiat, dicere licere*. Si può forse congetturare che *De libertate docendi* sia un errore, nei titoli correnti nell'edizione Paulus, e che vada sostituito con un più congruo *De libertate dicendi* (della libertà di parola).]

- [38] *qui omnia legibus determinare vult, vitia irritabit potius, quam corriget.* Quae prohiberi nequeunt, necessario concedenda sunt, tametsi inde saepe damnum sequatur. Quot enim mala ex luxu, invidia, avaritia, ebrietate, et aliis similibus oriuntur? feruntur tamen haec, quia imperio legum prohiberi nequeunt, quamvis revera vitia sint; quare multo magis *judicii libertas concedi debet, quae profecto virtus est*, nec opprimi potest. [Adde, quod]² [nulla ex eadem incommodo oriuntur, quae non possint (ut statim ostendam) autoritate magistratuum vitari]³ ut jam taceam quod haec libertas apprime necessaria est ad scientias, et artes promovendum; nam haec ab iis tantum foelici cum successu coluntur, qui iudicium liberum, et minime praeoccupatum habent (§ 423).
- [39] *At ponatur, hanc libertatem opprimi, et homines ita retineri posse, ut nihil mutire audeant, nisi ex praescripto summarum potestatum;* hoc profecto nunquam fiet, *ut nihil etiam, nisi quid ipsae velint, cogitent:* atque adeo necessario sequeretur, *ut homines quotidie aliud sentirent, aliud loquerentur,* et consequenter ut fides, in Republica apprime necessaria, corrumpeteretur, et abominanda adulatio, et perfidia foverentur, unde doli, et omnium bonarum artium corruptio (§ 424).
- [40] Verum longe abest ut id fieri possit, ut omnes scilicet praefinito loquantur; sed contra *quo magis libertas loquendi hominibus adimi curatur, eo contumacius contra nituntur,* non quidem *avari,*⁴ *adulatores et reliqui impotentes animi, quorum summa salus est, nummos in arca contemplari et ventres distentos habere,* sed ii, quos bona *educatio, morum integritas, et virtus liberiores* fecit (§ 424).

² *Adde quod:* scritto e cancellato da Marx.

³ Omesso da Marx.

⁴ [Si veda Orazio: «sordidus ac dives, populi contemnere voces | sic solitus: populus me sibilat, at mihi plaudo | ipse domi, simul ac nummos contemplor in arca», *Saturae* I 1.35-37.]

- [41] sequitur, leges, quae de opinionibus conduntur, non scelestos, *sed ingenuos respicere, nec ad malignos coërcendum*, sed potius ad honestos irritandum condi, nec sine magno imperii periculo defendi posse (§ 424).
- [42] Atque haec non tantum ratio, sed etiam experientia quotidiana exemplis docet, nempe similes leges, *quibus scilicet imperatur, quid unicuique credendum sit, et contra hanc aut illam opinionem aliquid dicere, vel scribere prohibetur*, saepe institutas fuisse *ad largiendum*, vel potius *cedendum eorum irae, qui libera ingenia ferre nequeunt*, et *torva quadam auctoritate seditiosae plebis devotionem facile in rabiem mutare, et in quos volunt, instigare possunt*. At quando⁵ *satiù foret, vulgi iram, et furorem cohibere, quam leges inutiles statuere, quae violari non possunt, nisi ab iis, qui virtutes, et artes amant, et Rempublicam in tantam angustiam redigere, ut viros ingenuos sustinere non possit? Quid enim majus Reipublicae malum excogitari potest, quam quod viri honesti quia diversa sentiunt, et simulare nesciunt, tamquam improbi in exilium mittantur? quid inquam magis perniciosum, quam quod homines ob nullum scelus, neque fascinus, sed quia liberalis ingenii sunt, pro hostibus habeantur*⁶ (§ 425).
- [43] Ne itaque *assentatio*, sed ut *fides* in pretio sit, et ut summae potestates imperium optime retineant, nec seditiosis cedere cogantur, *judicii libertas necessario concedenda est* (§ 426).
- [44] Luce meridiana clarius *constat eos potius schismaticos esse, qui aliorum scripta damnant, et vulgum petulantem in scriptores seditiose instigant, quam scriptores ipsi qui plerumque doctis tantum scribunt et solam rationem in auxilium vocant; deinde eos revera perturbatores esse, qui in libera Republica libertatem judicii, quae non potest opprimi, tollere tamen volunt* (§ 427).

⁵ Quando nell'edizione Paulus. In Spinoza (ed. Gebhardt): *quanto*.

⁶ [Spinoza aggiunge subito *et ad necem ducantur* (e il mandare a morte)].

[45] bonae [...] artes et fides corrumpuntur, adulatorum, et perfidum foventur, et adversarii triumphant, quod eorum irae concessum sit, quodque *imperium tenentes suae doctrinae, cujus interpretes habentur, sectatores fecerint*, ex quo fit, ut eorum auctoritatem et jus usurpare audeant, *nec jactare erubescant, se a Deo immediate electos, et sua decreta divina*, summarum autem potestatum contra *humana* esse, quae *propterea divinis* hoc est, suis *decretis*, ut *cedant volunt* (§ 428).

Cap. XVI *Fundamenta reipublicae*

- [68] *Per jus et institutum naturae nihil aliud intelligo, quam regulas naturae uniuscujusque individui, secundum quas unumquodque naturaliter determinatum concipimus ad certo modo existendum et operandum. Ex gr. pisces a natura determinati sunt ad natandum magni ad minores comedendum adeoque pisces summo naturali jure aqua potiuntur et magni minores comedunt (§ 359).*
- [69] *Et quia lex summa naturae est, ut unaquaeque res in suo statu, quantum in se est, conetur perseverare idque nulla alterius, sed tantum sui habita ratione, hinc sequitur unumquodque individuum jus summum ad hoc habere, hoc est [ut dixi]¹ ad existendum et operandum prout naturaliter determinatum est (§ 360).*
- [70] *Jus itaque naturale uniuscujusque hominis non sana ratione, sed cupiditate et potentia determinatur (§ 360).*
- [71] *clarissime videbimus homines ad secure et optime vivendum necessario in unum conspirare debuisse, ac proinde effecisse, ut jus, quod unusquisque ex natura ad omnia habebat, collective haberent, necque amplius ex vi et appetitu uniuscujusque, sed ex omnium simul potentia et voluntate determinaretur (§ 362).*
- [72] *Ex quibus concludimus pactum nullam vim habere posse nisi ratione utilitatis, qua sublata pactum simul tollitur, et irritum manet (§ 363).*

¹ Omesso da Marx.

- [73] Si [nimirum]² unusquisque omnem, quam habet, potentiam in societatem transferat, quae adeo summum naturae jus in omnia, h.e.³ summum imperium sola retinebit, cui unusquisque vel ex libero animo, vel metu summi supplicii parere tenebitur. Talis vero societatis jus Democratia vocatur, quae proinde definitur coetus universus hominum, qui collegialiter summum jus ad omnia quae potest habet (§ 365).
- [74] summis potestatibus hoc jus quicquid velint, imperandi tamdiu tantum competit, quamdiu revera habent summam potestatem:⁴ quod si eandem amiserint, simul etiam jus omnia imperandi amittunt, et in eum vel eos cadit, qui ipsum acquisiverunt et retinere possunt (§ 365).
- [75] At forsitan aliquis putabit, nos hac ratione subditos servos facere, qui putant servum esse eum, qui ex mandato egerit,⁵ et liberum, qui animo suo morem gerit [quod]⁶ revera is qui a sua voluptate ita trahitur et nihil, quod sibi utile est, videre neque agere potest, maxime servus est; et solus ille liber, qui integro animo ex solo ductu rationis vivit...⁷ Si finis actionis non est ipsius agentis, sed imperantis utilitas, tum agens servus est, et sibi inutilis: at in Republica et imperio, ubi salus totius populi, non imperantis summa lex est, qui in omnibus summae potestati obtemperat, non sibi inutilis servus, sed subditus dicendus; et ideo illa Respublica maxime libera est, cujus leges sana ratione fundatae sunt; ibi enim unusquisque, ubi velit, liber

² Omesso da Marx. Sostituito con (...).

³ Marx scrive h.e. per hoc est.

⁴ Marx scrive revera habent summam potestatem. Spinoza: revera summam habent potestatem.

⁵ Marx scrive egerit. In Spinoza (ed. Gebhardt): agit. L'errore probabilmente deriva da una contaminazione con il gerit della riga successiva.

⁶ Marx ha scritto e cancellato la parola quod.

⁷ [Marx salta un breve passo in cui si dice che l'obedientia toglie la libertà, ma la actionis ratio (il movente dell'azione) rende schiavi.]

esse potest, h.e.⁸ integro animo ex ductu rationis agere⁹...¹⁰ maxime naturale videbatur (sc. imperium democraticum)¹¹ et maxime ad libertatem, quam natura unicuique concedit, accedere (§ 367).

- [76] Hic contractus (sc. inter duas civitates)¹² tamdiu erit validus, quamdiu ejus fundamentum, nempe ratio periculi, sive utilitatis in medio erit...¹³ Nam quamvis diversa imperia inter se contrahant invicem non laedere, conantur tamen, quantum possunt, impedire, quo minus alterutrum potentius evadat, nec fidem dictis habent, nisi utriusque ad contrahendum finem et utilitatem satis perspectam habuerint; alias dolum timent, nec injuria; quis enim dictis et promissis ejus, qui summam potestatem et jus retinet ad quidlibet faciendum, et cui sui imperii *salus et utilitas summa lex debet esse*, acquiescet, nisi stultus, qui summarum potestatum jus ignorat? Et si praeterea ad pietatem et religionem attendamus, videbimus insuper neminem, qui imperium tenet, absque scelere promissis stare posse cum damno sui imperii; quicquid enim promisit, quod in damnum sui imperii cadere videt, id praestare non potest, nisi fidem subditis datam solvendo, qua tamen maxime tenetur, et quam etiam servare, sanctissime promittere solent (§ 369).
- [77] status naturalis cum statu religionis minime confundendus, sed absque religione et lege, et consequenter absque peccato et injuria concipiendus (§ 370).

⁸ Marx ha scritto *h.e.* per *hoc est*.

⁹ Marx ha scritto *agere*. In Spinoza (ed. Gebhardt): *vivere*.

¹⁰ [Marx salta un passo abbastanza ampio in cui è esposta la *magnam differentiam inter servum, filium et subditum*.]

¹¹ Aggiunto da Marx.

¹² Aggiunto da Marx.

¹³ [Marx salta un breve passo in cui si dice che un contratto viene stipulato *spe alicuius boni vel sollicitudine alicuius mali* (per la speranza di un bene o per il timore di un male).]

[78] Nemo eodem (sc. summo imperio)¹⁴ teneretur, qui id¹⁵ contra suam fidem, et superstitionem statutum judicaret, atque adeo unusquisque sub hoc praetextu licentiam ad omnia sumere posset (§ 372).

¹⁴ Aggiunto da Marx.

¹⁵ [Sottinteso *jus civitatis* (il diritto dello Stato).]